

XX століття

Андрій Печарський

LXXX

УДК 821.161.2–2.09

ПОЕЗІЯ ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА У СВІТОВОМУ КОНТЕКСТІ: МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ

У статті розглянуто художньо-естетичний та історико-літературний світовий контекст поетичних творів В. Симоненка, зокрема творчості В. Шекспіра, Р.М. Рільке, Е. По, Ф. Гарсія Лорки, С. Єсеніна, В. Скотта, Р. Чілачави та ін. Компаративістичний дискурс охоплює не лише типологічні зв'язки біографічних фактів, діяльності та художньо-образного мислення митців, а й їхні ціннісні духовно-моральні орієнтації, концепти, що пов'язані із сенсом буття людини в аспекті християнського подвижницького життя й національної самосвідомості.

Ключові слова: компаративістичний дискурс, текст, контекст, образ, символ, сюжет, лейтмотив.

Andriy Pecharsky. The poetry of Vasyl Symonenko in a global context: the past and the present

The article deals with artistic and aesthetic, historical and literary contexts of V. Symonenko's poetry, above all with the correspondences between them and the works by Shakespeare, R.M. Rilke, E.A. Poe, F. García Lorca, S. Yesenin, W. Scott, R. Chilachava and others. The comparative discourse thematizes not only typological relations between biographies, literary activities and artistic approaches of the writers, but also their spiritual and moral values dealing with the person's meaning of life within the framework of Christian asceticism and national identity.

Key words: comparative discourse, text, context, image, symbol, plot, leitmotif.

Світовий контекст поетичних перлин В. Симоненка – це передусім духовно-моральні горизонти правдолюбства, патріотизму, добра, віри, надії і любові, що засвідчує позачасовий характер світоглядно-літературного дискурсу. Адже історія, культура, політика, простір, час не мають “влади” над прагненням людини пізнати й жити істинними духовними цінностями. Тому компаративний аналіз творчості В. Симоненка передбачає відкриття нового екзистенційного простору у вимірах минулого і сучасного.

Життя В. Симоненка було надто коротке, а відтак порівняно скупе на події у велелюдному світі. Проте його душа як митця й журналіста всесвітом очей прозрівала колосальним інтуїтивним досвідом, особливим даром передчуття. Адже сьогоднішні криваві соціально-політичні події, що відбуваються на теренах нашої держави, – віддзеркалення Симоненкових сумнозвісних думок, суть яких полягає в тому, що Україну продовжують знекровлювати й заковувати в залізні ланцюги байдужості, брехні і зради!

Один із таких метафоричних прикладів – вірш “Курдському братові”, що постає прозорою алюзією на трагічну історію українського народу, який

перебуває під постійною загрозою втратити свою державність, мову, культуру, релігію, національне обличчя: “О курде, бережи свої набої, / Але життя убивців не щади! / На байстрюків свавілля і розбою / Кривавим смерчем, бурею впади! <...> Не заколилуй ненависті силу. / Тоді привітність візьмеш за девіз, / Як упаде в роззявлену могилу / Останній на планеті шовініст” [17, 279].

Чи не звучить це звернення поета до українських патріотів, які воюють нині за цілісність і суверенність нашої держави?!

В. Симоненко наче відчув трагічні випробування свого народу в недалекому ХХІ столітті. На його думку, якщо українцям не вдасться вистояти перед агресором, то їх чекатиме важка доля курдів, які опинилися в тенетах бездержавності. У цей критичний момент для В. Симоненка “земля, вагітна скорботою”, а сумна бандура навіває невідому тужливу пісню: “нав-круг по-ру-ба-ні / до-си-на-ють сни, / і да-ле-ко бу-бо-ни / кли-чуть до вій-ни” [17, 164].

З одного боку, поет захоплюється патріотизмом свого народу: “Україно! Ти – моя молитва, / Ти моя розпука вікова... / Гримотить над світом люта битва / За твоє життя, твої права. <...> Ради тебе перли в душі сію, / Ради тебе мислю і творю – / Хай мовчать Америки й Росії, / Коли я з тобою говорю!” [17, 214], – а з другого – припускає ще жажливіший сценарій світової закуліси: “У палацах пишних – не в печері – / Варвари з космічної доби / Мріють дати людству на вечерю / Атомні опеньки і гриби” [17, 206].

У літературі, як і в політичному житті суспільства, кожне явище з’являється на виклик часу. Утім чи не найвагоміше слово про жажливі наслідки ідеологічної гри і способу здобуття “абсолютної влади” найзаможніших людей сказав В. Симоненко. Зрештою, хоч би як склалися соціально-політичні обставини, тривога вже тоді, у період ескалації (1953–1962) так званої “холодної війни” між США та СРСР, зависала в повітрі. Із цього приводу слухні слова Ф.-Г. Лорки, котрий устами свого героя каже: “Я – смертник – і загине від руки людиноподібної істоти “без обличчя”, заледве встигши спитати: “Хто ти?” – і почує відповідь: “Влада” [11, 13]. Згодом письменник зізнається: “Я іспанець до останнього свого подиху, тому не уявляю життя без рідної батьківщини... Але на цій землі я завжди буду з тими, у кого нічого немає, з тими, хто позбавлений усього, навіть убогого спокою” [11, 12-13].

Суголосні думки висловлює і В. Симоненко: “Де зараз ви, кати мого народу?” [17, 271]; “Хто обікрав, обскував його душу? Хто його совісті руки зв’язав? [17, 255]; “Знову вмиратимуть неціловані? Знову гинутимуть незачаті?” [17, 274]. Ці резонні запитання поета наче перегукуються зі словами шекспірівського героя Гамлета: “Бути чи не бути – ось у чому питання?!”.

Англійський митець-правдолюб В. Шекспір і в українському духовному просторі “свій”, адже його творчість, як і В. Симоненка, у різні часи й у різних народів була заборонена. Власне, на початку ХХ ст. в Америці та в Російській імперії не дозволяли ставити в театрах “непевні” п’єси Шекспіра. Цікаво, що російська так звана антишекспірівська цензура припадала на роки Емського указу (1876 р.), який був спрямований на витіснення української мови з науково-культурної сфери суспільства аж до 1881 р.

І хоча “театр, – як говорив режисер К. Станіславський, – починається з вішалки”, але в Радянському Союзі він здебільшого закінчувався мотузкою із зашморгом. Досить пригадати долю українського “Гамлета”, якого мав ставити 1932 р. в “Березолі” Лесь Курбас, а відтак і його арешт за національно-патріотичну налаштованість, поневіряння в Соловецьких таборах і розстріл в урочищі Сандармох.

Були визначені рамки свободи шекспірівського слова і в 1941 р., коли невдоволене зауваження Й. Сталіна з приводу постановки “Гамлета” в

Московському художньому академічному театрі стало причиною заборони інсценізації п'єси на певний час. Навіть нещодавно, у 2012-му, незважаючи на попереднє домовлення, англійському акторові й режисерові С. Лессеру зі "своїм Шекспіром" відмовили приїхати в Тулу і створити там у музеї-садибі "Ясна Поляна" театральний гурток [див.: 12]. У цьому зв'язку доречні поетичні слова С. Єсеніна: "Польова Росія досить / Волочитись сохою по полях / Злиденність твою бачити боляче / І березам, і тополям" [6, т. 4, 187].

"Бути чи не бути" серед російських берез Шекспірові-правдолюбу – ось у чому питання. Відповідь можна дати словами сучасного британського дипломата Е. Brentона, котрий зауважив: актуальність англійського драматурга – свідчення того, що при тоталітарних режимах його творчість завжди підпадала під репресії.

Так, В. Шекспір і В. Симоненко були не лише уславленими митцями своєї епохи, а й великими політиками. Різниця полягала лише в тому, що англійський митець писав про християнсько-моральний занепад монархії, а український – про занепад духовних цінностей у часи так званого інтернаціоналізму, братерства, демократії і свободи. Пригадаймо хоч би "танець пітекантропів" із поеми "Кирпатий барометр" В. Симоненка: "Ми не брешем, не лукавим – / Що подужаєм, берем! / Ми сьогодні світом правим, / Все жерем, / Жерем, Жерем! <...> Нам живеться ласо й любо, / А на совість ми плюєм – / Що потрапило на зуби, / Те жуєм, / Жуєм, / Жуєм! / Тільки ми від глузду вільні, / Ми – сини Європи! / Ми – могутні, / Ми – всесильні, / Ми – пітекантропи!" [17, 307].

Такими метафоричними натяками поет розкриває істинне лице панівних кіл світової закуліси, які, перебуваючи у смертних гріхах, уважають, що людина – не "образ Божий" [1; 1М: 27], а звіроподібна істота у "вигляді пітекантропів" [див.: 3] як проміжної ланки еволюції між мавпою й людиною. Із цього приводу слушно нагадати слова шекспірівського Гамлета з однойменної трагедії: "Блаженний той, у кого кров і думка / Такого складу, той. Хто не сопілка / В руці фортуни, щоб на неї грати, / Що доля схоче. Дай мені людину, / Що не була б у пристрастей рабом, – Носитиму її в осерді серця..." [22, т. 5, 59].

Гамлет, оспівуючи християнську силу духа людини, її безпристрасність, чистоту почуттів, бажань, думок і вчинків, чудово усвідомлює вагу істинної віри, яка допомогла б йому розсіяти власні вагання, позбутися бунтівних поривань, докорів сумління, а відтак – зігріти душу Божественною любов'ю. Водночас у похмурих сюжетотворчих лабіринтах твору є якась "таємниця", відома лише авторові. Зрештою, у шекспірознавчих студіях про "загадковість" трагедії написано дуже багато. Так, Т.С. Еліот слушно спостеріг, що "Гамлет" – це Мона Ліза в літературі.

Незримий гамлетизм проймає і поему "Кирпатий барометр" В. Симоненка – з тією лише відмінністю, що образ Привида уособлює християнське мучеництво, свободу й чистоту совісті. Ось рядки з "Монологу маленького Привида": "Я – твій ровесник. Плоть моя убита, / Із ребер в мене вирости дуби. / Моє життя потрошене, мов жито, / Ціпами божевілля і злоби. <...> І я дививсь на них незрозуміло, / В зіницях метушилися зірки, / І кров моя прозоро цибеніла / У банку із рожевої руки. / І чорна ніч звелась в очах у мене, / І сон легкий навів мене зборов... / Моїм убивцям у голодні вени / Влили мою дитинно чисту кров. <...> Я твоя мука і твоє сумління, / Мені кати не обрубали крил: / Із ран моїх бере твоє коріння / Для боротьби і ненависті сил" [17, 309].

Як і Гамлет, Симоненковий маленький Привид своїм стражданням "виболює" істину для подальшої боротьби зі злом. І хоча історична, суспільно-політична реальність героїв різна, проте їхнє духовно-релігійне мереживо часу збігається

із думкою апостола Павла: “Бо ми не принесли в світ нічого, то нічого не можемо й винести” [1; 1Тим.: 6; 7].

Зрештою, основна причина “бездіяльності” Гамлета щодо кровної помсти, якої від нього вимагав привид батька із потойбічного світу, – передусім глибоке розуміння природи добра і зла. Отже, В. Шекспір убачає духовну проблематику людини в її грішній душі, а не в зовнішніх життєвих обставинах, про що свідчать слова одного з його героїв: “Чужі гріхи судити всі усердно рветесь. Почніть зі своїх й до чужих не доберетесь” (“Генріх VI”). Із цього погляду Гамлет виступає символом “християнського воїна” [див.: 7], який змушений відкинути земні спокуси, щоб збагнути сенс людського буття.

Певні паралелі простежуються і в рецепції образу Симоненкового кирпатого барометра, який виступає у творі як індикатор вічних духовно-моральних цінностей.

Незважаючи на конформістський дух часу, для В. Симоненка й В. Шекспіра найбільша в житті цінність – любов. Утім на її інтимних поприщах не завжди “щит правди” витримував атаки “стріл підкупу і зла”. Тому мотиви кохання в сонетах англійського митця часто опиняються в сюжетотворчих лещатах гріха, боротьби і згуби: “Сліпа любов затьмарила мій зір, / І те, що бачу, – вже мені незриме <...> / Я правди вже не бачу довгі дні, / І душу облягла чума брехні” [22, т. 6, 684].

Не оромантизуються високі почуття наївним сприйняттям і в поезії В. Симоненка. Проте на відміну від Шекспірового світогляду вони не обтяжені могутньою хвилею докору сумління ліричного героя: “Я тебе не сприймаю за істину – / Небо навіть, і те рябе. / Одчайдушну, печальну, розхристану, / Голубу і безжально освистану – / І таку я люблю тебе!” [17, 221].

Недарма ще давньогрецька філософія досократівського періоду сформулювала універсальну тезу – “подібне пізнається подібним”. У цьому плані досвід любові виявляє глибоку тотожність із практикою життя, яку красномовно й іронічно змалював Шекспір в автобіографічному сонеті: “Коли в правдивості клянешся ти, / Я, навіть бачачи неправду, вірю, <...> / Так я брешу тобі, а ти мені, / І кожне задоволене з брехні” [22, т. 6, 684]. Відповідний аналіз естетично-сислової реакції віднаходить антитези й відповіді в поезії В. Симоненка: “Але правди в брехні не розмішуй, / Не ганьби все підряд без пуття, / Бо на світі той наймудріший, / Хто найдужче любить життя” [17, 252].

В. Шекспір любив життя і вмів йому радіти, але світлі чи темні смуги своїх інтимних стосунків завжди сприймав крізь призму загостреного почуття справедливості. Тому любов його ліричних героїв часто безсило падала на справдешню гріховність незмінно порожнього наслідку. У цьому й полягає суттєва відмінність поетичних мотивів кохання того чи того митця. Порівняймо хоча б шекспірівський образ жорстокої, віроломної “смуглявої дами” із Симоненковим образом доброї, скромної “сіроокої білявки” чи “чорнявої математички”. Такий контраст жіночих чеснот і вад має свою мотивацію. Ліричний герой у Шекспіра постійно перебуває на перехресних стежках суперечностей інтимних почуттів та раціонального мислення, а в Симоненка він без жодних вагань поринає в обійми кохання: “І яка там у біса уже проблематика – / Я не бачу й не хочу ніяких проблем! / Від знайомства з тобою, чорнява моя математичко, / Спалахнула душа моя синім огнем” [17, 211].

У злитті воедино зовнішньої і внутрішньої краси людини В. Симоненко умів бачити її суть, відмежовуючи істину від брехні, пристрасті від чеснот, “збаламучене серце” від здорового глузду. Тому кохання його героїв здебільшого тривало безтурботно, радісно, з легким іронічним усміхом, не натикаючись на підводні камені сумнівів і розчарувань: “Я не заздрю уже нікому – / Де ще

мудрих таких знайти? / Це ж мені стало вперше відомо: / Ікс плюс ігрек – це будеш ти. <...> І здається, що я володію / Віковичним секретом краси / Лиш тому, що я розумію / Загадкові твої ікси” [17, 219].

Так Симоненко по-своєму відгадував загадкові ікси любові: то у глибокюдумній філософії життя, то в пульсації молодечої крові закоханого стану людини. А втім піски радянських часів засипали істину, а вітри революційних змін намагалися зламати віковичне древо віри. Зрештою, як слушно сказав індійський поет Р. Тагор: “Якщо перед помилками ти зачиняєш двері, пам’ятай, що істина теж не зможе ввійти до тебе”.

Із цього приводу слід згадати подорож по Україні 1899–1900 рр. Р.-М. Рільке [див.: 13], творчість якого збагатилася від пережитої ним Божої благодаті в Києво-Печерській лаврі. “Ти монастир Господніх ран...” – писав про нашу релігійну святиню австрійський поет, а Україну називав своєю духовною “другою батьківщиною”. Його ліричний герой зі збірки “Книги годин” (1901–1905) – смиренний київський монах, що всім єством намагається пізнати Вседержителя. Що є істиною? Який сенс життя? Що таке любов? На ці запитання чернець отримує відповідь завдяки глибокій незламній вірі в Ісуса Христа: “Згаси мій зір – я все ж тебе знайду, / Замкни мій слух – я все ж тебе почую, / Я і без ніг до тебе домандрую, / Без уст тобі обітницю складу. / Відломиш руки – я тоді тебе / Впіймаю серцем. Наче між долонь, / А спиниш серце – мозок запульсує; / Коли ж ти вкинеш в мозок мій огонь, / Тебе в крові палючій понесу я” [16, 175].

Ліричний герой поезії Р.-М. Рільке усвідомлює своє “марне бажання – збагнути тайни любові”, бо її джерелом є сам Бог. У віршах австрійського митця-символіста (“Люблю тебе стрічати вдень я”, “Хоча на волю з себе рветься всяк”, “До тебе йшов би: від чужих порогів”, “Ти, серце, мов покинута каплиця”, “Мене на варті Твого світу”) цей інтимно-духовний стан людини завжди розцвітає нерукотворним едельвейсом неоромантичного хвилювання.

На відміну від релігійно спрямованої творчості Р.-М. Рільке любляче серце ліричного героя поезії В. Симоненка постійно перебувало в пошуках Шляху, Істини й Життя. Зрештою, як і в більшості митців, що творили на теренах атеїстичного радянського простору.

Ця літературна ситуація якоюсь мірою нагадує притчу про блудного сина, юдейсько-христологічний аспект якої блискуче розкриває Й. Ратцінґер (папа Бенедикт XVI): “Син вирушає в “далеку дорогу”. Отці Церкви вбачали в цьому образі передусім символ внутрішнього віддалення від світу отця – світу Бога, символ розриву внутрішнього зв’язку, символ відходження від першооснов. Син пускає всю свою спадщину на вітер. <...> Оманлива незалежність, отже, перетворюється на рабство: сама історія показує нам це з усією очевидністю. Для юдеїв свиня – нечиста тварина, і те, що “блудний син” стає свинопасом, свідчить, таким чином, про крайню межу падіння людини, про цілковиту її “відчуженість”. Далі настає важливий момент “навернення” [15, 210-211]. Бенедикт XVI запевняє: “Так цією притчею Отець хоче через Христа спонукати нас, які “залишилися вдома”, змінити себе, щоб і ми змогли істинно навернутися й радіти нашій вірі” [15, 218].

Звідси – різний релігійно-інтерпретаційний код сприйняття поезії Р.-М. Рільке та В. Симоненка, що пов’язаний передусім із соціально-політичними реаліями, ідеологічною атмосферою, духом епохи, зрештою, боргами совісті тих чи тих часів. Якщо християнські мотиви у творчості українського митця перебували у вимірах “пошукового” дискурсу, то в австрійського – “високого”.

У діалогічному задзеркаллі поезії Р.-М. Рільке наведемо такі рядки: “Живу я просто, – з віком хочу йти, / Вчувати вітер віщого листа, / якого склали Бог, і я, і ти. / Чужа рука його вгорі горта” / Вчувати блиск тих нових сторінок, / де все,

що прийде, вписано таємно. / Дві тихі сили ладять вже стрибок, / очима в очі впершись навзаємно” [16, 147]. Поет з усією ясністю дає збагнути, що справжнє життя людини починається лише тоді, коли вона проникає в божественний світ жертвовної любові.

На протилежному березі сприйняття Божої благодаті перебуває ліричний герой Симоненка, який серед людського гамору, метушні й залізобетонних обіймів урбанізації почувається внутрішньо спустошеним, самотнім Робінзоном. Він безнадійно шукає свого П'ятницю, докірливо зводить очі до неба і з відчаю промовляє: “ – Пошли мені, Боже, хоч ворога, / Коли друга послати жаль!” [18, 85]. Знедолений герой не розуміє, що його “П'ятниця” – і є сам Бог, якого потрібно шукати не в космічних просторах, а в орбіті власної душі. І тільки Він може наповнити острів самотності людини безмежною радістю.

Звідси авторове заземлене сприйняття “царства небесного”, а відтак – діалектики справедливості та любові в духовному світі. Ця думка підкріплена ключовою тезою Ісаака Сирійського: “милосердя і правосуддя в одній душі – це те саме, що в одному храмі поклонятися Богу й ідолу”.

Вочевидь, крізь призму міркувань святого подвижника треба сприймати вірш “Я” В. Симоненка: “Не знаю, ким – дияволом чи Богом – / Дано мені покликання сумне: / Любити все прекрасне і земне / І говорити правду всім бульдогам” [18, 33]. Звісно, є різні містичні реалії, які мають божественну або демонічну сутність. Ці грані потойбічного світу (добро / зло; істина / омана; святість / гріховність) у жодному разі не можна ототожнювати, хоча вони об'єктивізуються й легко змішуються в людській природі нашого земного буття, але аж ніяк не в духовній сфері.

А втім відповідне враження від Симоненкових художньо-релігійних дисонансів не безпідставне, бо як тоді пояснити такі поетичні рядки митця: “Першим був не Господь і не геній, першим був – простий чоловік” (“Перший”); “Адам ходив насуплений, мов хмара, / У розпачі кривила Єва рот, / Бо ще не знала ця наївна пара, / Що та жорстока помста і покара / Дорожчка всіх утрачених щедрот” (“Покара”); “Я не вірю, що дід із могили воскресне, але вірю, що ні – він увесь не умре” (“Дід умер”).

Звісно, джерело авторового “прометеївського конфлікту”, що перебуває на роздоріжжі між Богом справедливості і Богом любові, слід розглядати в контексті тогочасних соціально-політичних обставин, тобто в атеїстичній ідеї радянської епохи як певної замкненої системи.

В. Симоненкові довелося крізь колючі терни облуди, зла й лицемірства торувати шлях до Всюдисущого, що пролягав не лише через неосяжні простори Радянського Союзу, а й крізь зболене серце поета: “І знову сам воюю проти себе – / Два чорти схарпудились в мені. / Один волає: “Зупинись! Не треба!” / Штовхає інший: “Не впиняйся, ні!” / І я іду, і падаю, і знову / Спішу вперед або плетусь назад” [18, 54].

Будучи знекровленим не ворожою кулею, а ідеологічною брехнею і соціальною байдужістю, В. Симоненко усе ж зумів віднайти ту велику внутрішню силу духовного життя, щоб, як блудний син, повернутися до свого отця – світу Господа. Ось його вірш без дати: “В житті є світоч в кожній людині. / Одним – це купа злата, іншим – влада, / той мріє про гарем, сей – про посаду. / Лише мені зруйновано святню: / хоч на годину, хоч на мить єдину, / прилинь до мене, душе ідеальна! / До завтрого така дорога дальня, / а чи й сьогодні бути десь повинна. / Інакше я не клекотів би виром, / заліг би в баговинні, де тепліше. / Так просять тільки Бога, коли віру / бояться в нього втратити. Прилинь же! / Прилинь до мене, ідеальне душе! / Я вірити у тебе хочу й мушу!” [18, 124].

Символічні паралелі авторового молитовного звернення позначено маркерами сюжетної сказаності. Адже “зруйнована святиня” – це спустошені собори, забута і скалічена рідна мова, окуповані території батьківщини поета; “дорога дальня” – кривава державотворча історія української нації, а “ідеальна душа” – Ісус Христос. Як писав Симоненко: “Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок, / Є тисячі ланів. Але один лиш мій” [18, 117].

Звісно, у кожного в житті своя дорога. Але в любові до України шляхи великих поетів – Р.-М. Рільке і В. Симоненка – усе ж таки перетнулися. Варто згадати й той факт, що австрійський митець, подорожуючи по світу, свого часу хотів оселитися й жити в Києві – українському духовному Єрусалимі. На його поетичному небосхилі з’явилися такі збірки, як “Книги годин”, “Книга про чернече життя”, “Книги про паломництво”, оповідання “Як старий Тимофій умирав, співаючи”, “Пісня про Правду”, поема “Карл XII, шведський король, їде степами України” та ін. Слід сказати і про переклад Р.-М. Рільке “Слова о полку Ігоревім”, який і сьогодні вважається найкращим із німецькомовних.

Р.-М. Рільке похований у Рароні (Швейцарія). На надгробному камені поета викарбувана його епітафія: “Трояндо, о чиста суперечносте, / бажання / нічиім сном не бути під стількома / пелюстками”. Тлумаченню цієї віршованої мініатюри присвячено велику кількість статей і монографій, у яких висловлено чимало гіпотез. Одна з них – ніби в образі троянди зашифрований Орфей, що уособлює ідею вічного коловороту життя і смерті, або “повноту буття поета”, похованого під незліченними “трояндовими пелюстками”, що символізують його “закриті повіки”, себто “сон”.

Утім якщо взяти до уваги духовний переломний момент, що відбувся в житті Р.-М. Рільке саме в українській святині православної Києво-Печерської лаври, і те, що своєю улюбленою книгою поет називав Біблію, то варто розглянути релігійний аспект епітафії. Адже в лютеранстві троянда символізує Ісуса Христа, а п’ять пелюсток – п’ять Його ран. Чому Рільке написав про троянду як “чисту суперечність”? Бо єресь, злоба, брехня й конфесійні суперечності затьмарюють серед людей саму Істину.

Звідси – відповідні наслідки, про які писав В. Симоненко у вірші “Крик XX віку”: “Земля, вагітна скорботою / Горі їй груди тне, / Над кривдою і підлотою / Народила мене. <...> / Голосила велика мати, / Благала, кричала мені, / Щоб став я жорстоким катом / Недоумства, підлоти й брехні. <...> / А люди забавляються, мов діти, / Катам співають гімни холуї, / І генерали мріють посадити / На всій планеті атомні гаї. / Ридаю і кричу. Гилю себе у груди, / Волосся патраю з сідої голови: / Що можу я, коли дрімають люди? / Що можу я, коли заснули ви?” [18, 93-94].

Отже, поет дає збагнути: науково-технічний прогрес людства без християнських духовно-моральних цінностей дійшов до такого абсурду, що з винаходом атомної, хімічної та водневої зброї потенційно загрожує вже самому життю на Землі. “І станете ви, немов Боги, знаючі добро й зло” [1; 1М.: 3; 5], – пригадуються слова змія з Книги Буття.

“Ти знаєш, що ти – людина? / Ти знаєш про це чи ні?”, – сказав би ліричний герой Симоненка. Відповідь на це екзистенційне запитання театралізується крізь апокаліптичну призму світової вистави людства в поезії славнозвісного американського митця Едгара По “Хробак-Переможець”: “Але повзе серед юрми / Акторської – дивись! – / Червоне щось, повзе з п’їтьми, / Зміїться з-за куліс. / Повзе потворище, жере / Акторів і актрис, / І жалість ангелів бере – / Не втриматись від сліз. / Погасло світло – все – нема! / Жахнувшись, зал укляк. / Завіси впала хмура тьма, / Немов могили знак. / Та ангелів крилатий рій / Рече, здолавши ляк: “Людина – назва драмі цій, / Герой її – Хробак!” [14, 130-131].

Переможна хода “хробака” – це символ тління, смерті та розкладання, що ввійшли в саму душу і плоть людини як наслідок її гріхопадіння. Так сценічним ефектом акторської гри й відповідним сприйняттям глядацької аудиторії Е. По мав намір відтворити трагічну драму втраченого раю людства. Автор волів сказати, що наше життя надмірно театралізоване, у ньому вже важко розрізнити своє істинне обличчя від фальшивої маски. Інакше кажучи, знезацька закрадений у душі хробак постійно пожирає істинну сутність Homo Ludens’a.

Тут доречно згадати релігійні мотиви Г. Лорки у творі “Передсмертний лемент”: “На чорному небі / мідянії змії. / Я на світ прийшов з очима, / а іду безокий. / Жалься, Боже милосердний! / Скоро уже, скоро: / долі он покров жалобний / і свічка воскова” [10, 256]. Адже біблійний образ мідного змія символізує Божу кару за ремствування обраного народу (себто появою безлічі отруйних змій, які смертельно жалили людей) і водночас покаяння грішних перед Господом, який звелів Мойсеєві зробити мідного змія і повісити на знамено. Відтак хто з вірою дивився на нього, той залишався живим. З християнського погляду образ мідного змія інтерпретується як прообраз Христа Спасителя, який розпі’яв із Собою на хресті всі гріхи людства. І хто увірував в Ісуса, дивлячись на Його розп’яття, той зцілиться від своїх смертних гріхів. Цю богословську думку утверджує Г. Лорка у творі “Пісня-стріла”: “Христос іде, / весь засмаглий, засмаглий, / од лілей Іудеї / до гвоздик Іспанії. / <...> Дивіться, він гряде!” [див.: 11].

Коли в М. Сніжка, приятеля В. Симоненка, брали інтерв’ю про українського поета, що стосувалося його релігійного світогляду, він показав на свою картину, яка висіла при вході в оселю, і сказав: “Це моя відповідь Симоненку. – Я воскрес, щоб із вами жити”, – писав він. Воскресніть! – читає на полотні напис, над яким зображений Ісус із розкритими долонями. – Це він підняв руки і ніби запрошує в хату” [див.: 8].

Що об’єднує поезію В. Симоненка та Г. Лорки в художньо-естетичній парадигмі словесної творчості? Це передусім тісний зв’язок обох митців із національними фольклорними традиціями, які на різних етапах творчості українського та іспанського митців набували модерних форм. Для Г. Лорки творча установка зорієнтована здебільшого на художній експеримент, що тяжіє до естетичного досвіду сюрреалістів, а для В. Симоненка – на образну експресивність поетичного тексту.

Так, у Г. Лорки вітер може “на даху люто рвати зубами черепицю” (“Милоданка й вітер”) або, будучи “п’яним фігами і гамом, причвалати і непритомно впасти на різані ноги й плечі” (“Бійка”). Подібна метафорика відповідного образу є й у поезії В. Симоненка. Наприклад, у збірці “Тиша й грім”: “Довго спали вітри у ярах на припоні” [17, 186]. Або: “І вітри на перепутті / Загриміли цепом, / Розірвали свої пута / І помчали степом” [17, 187].

Отже, внутрішній поетичний світ Симоненка формувався в народнопісенній стихії. Зрештою, і Г. Лорка зізнавався: “Музика – моя релігія!”. Гітара, іспанська королева інструментів, надихнула його на створення цілої низки віршів, у яких поет-музикант висловлює своє заповітне бажання: “Коли я помру, / покладіть мене й мою гітару / в піскову труну” [10, 259] (“Memento”).

Неспроста І. Драч у своїй передмові до Лукашевих перекладів поезії іспанського митця (лауреата Нобелівської премії з літератури) писав: “Поетика Лорки близька до поетики українського фольклору, от хоча б до наших купальських пісень. “Засвічу свічу проти сонечка” – отой дивний рядок з купальського шедедру може сприйматися як рядок з лорківської сігірії чи саети” [4, 19].

Грані ліричних форм поезії українського та іспанського митців розкриваються найрізноманітнішими пелюстками музичних тонів, у звуках яких живуть болі

мертвих поколінь. Утім якщо Г. Лорка крик своєї душі нерідко виражав під струни гітари (“Як заридала / моя гітара, – / розбилась досвітку / криштална чара. / <...> А-ой, гітаро! / У серці п’ять ножів / одним ударом!” [10, 216-217] (“Гітара”), то В. Симоненко – бандури: “Довго тужить сумна бандура / Про діла у старій сивині, / І якусь невідому зажуру / Навіває та пісня мені. / Не мелодія – збурена рана, / Не слова, а безжалні голки...” [18, 45] (“Українська мелодія”).

Ці інструменти акомпанують журливому настрою митців-патріотів, у змістовуючи потаємні порухи їхніх сподівань на краще майбутнє своєї нації. Годі чекати від іспанської гітари й української бандури мовчання! Нехай вони виливають біль душі поетів, оплакують стрілу без цілі, серце без любові, а державу без влади народу. Так улюблене місто Г. Лорки своїм зраненим серцем “під небом лукуватим / в долину чисту й рівнину / вистрілює постійну / стрілу своєї ріки” (“Севілья”). В іспанського поета “ідуть у лабіринт – / любов, кришталь і камінь” (“Лучники”), “хрести на перехрестях / хочуть світать” (“Ніч”), а полум’я свічки немов “розжеврений лелека / клює з свого гнізда / тугу й дебели темряву” (“Свічка”). Для Симоненкового ліричного героя батьківщина – це його “молитва”, “диво”, “розпука вікова” (“Задивляюсь у твої зіниці...”). Він “радіє” і “сумує”, “живе” і “вмирає” іменем вітчизни (“Україні”), воліючи за будь-яких соціально-політичних негараздів “пролитися крапелькою крові на її священне знамено” (“Задивляюсь у твої зіниці...”).

Феномен творчого шляху В. Симоненка сумірний феномену російського поета С. Єсеніна. Адже їх об’єднує передусім згубний дух радянської епохи і трагізм життєвої долі, себто мало прожитих років – 28 і 30. Це означає, що лейтмотив усієї словесної творчості митців пронизаний молодечою енергією, як сказав би М. Яцків, “грониться молодим вином”! У пристані любові їхніх ліричних героїв було все: ніжні уста коханої, кабаки, карти, похмілля, театральні гальорки в третьому ряду, материнська ласка, рідний край, польова солома, верби, тополі, берези, дерев’яна низенька хата, вишита сорочка, ікона...

Обидва поети передчували свою ранню загибель. В. Симоненко: “Не докорю ніколи і нікому, / Хіба на себе інколи позлюсь, / Що в двадцять літ в моєму серці втома, / Що в тридцять – смерті в очі подивлюсь” [17, 115]. С. Єсенін – лише в більш іронічному ключі: “Приймаю те, що було і не було, / Тільки жаль на тридцятім віку – / Надто мало я юність впрошував, / Забуваючись в п’янім чаду. <...> Ах ти, молодість, буйная молодість, / Золотая зірвіголова!” [6, т. 1, 241].

Звісно, часи в Радянському Союзі були непевні, тому інколи “батьківщиною” для поета ставали ті місця, де його приймали. Тут варто згадати цікаве дослідження В. Божка “Сергій Єсенін у Харкові”. Автор згадує дивне прохання митця, про яке розповів його колега по перу І. Грузинов: “Напиши про мене некролог”, – якимось при зустрічі сказав йому С. Єсенін.

– Некролог?

– Некролог! Я сховаюся. Вірні мені люди справлять мій похорон. У газетах і журналах з’являться статті, а я зникаюсь десь на тиждень чи два, щоб у пресі встигли надрукувати про мене. Потім – з’явлюся і подивимось, як вони напишуть про мене! Побачимо тоді, хто друг, а хто ворог!” [див.: 2].

У ті часи над країною панував страх, свобода слова зависала в повітрі, а в серцях людей зароджувалося недовір’я. Тому зрозуміло, чому такі чудернацькі бажання вирували в уяві молодого поета. Його сумніви, що, наче іржа, роз’їдали в серці віру, суголосні з афористичним висловлюванням В. Симоненка: “Але, як твій промах / Лиш ворог бачить, – / Друзів у тебе нема!” (“Помилка”).

Утім це не завадило поетам плекати любов до рідної землі. С. Єсенін у вірші “Залишилась єдина забава...” воліє за свої тяжкі гріхи й невір’я в Божу благодать умирати під іконами в російській вишиванці. А В. Симоненко в поезії

“Лебеді материнства” говорить про те, що якщо впаде десь на чужині, то до нього з України завжди придуть верби й тополі.

Тиха любов до батьківщини в поетів виявляється навіть у їхніх інтимних почуттях, паростки яких викликані емоційно наснаженою силою ліричного героя. Пригадаймо хоча б вірш “Фокстрот” В. Симоненка або “Шагане ти моя, Шагане!” С. Єсеніна: “Хоч який мальовничий Шираз, / Та що гірша Рязань – не кажи ти. / Може, тим, що я півночі житель. / Я тобі заспіваю про жито – / Це від нього мій чуб золотий, / Скільки хочеш круг пальця обвий, / Я від болю не буду тужити. <...> Там, на півночі, дівчина гожа, / Що на тебе точнісінько схожа, / Може, згадує зараз мене... / Шагане ти моя, Шагане!” [5, 198].

Герой, звертаючись до коханої дівчини-чужинки, запевняє, що рязанський край, де минуло його дитинство, нічим не гірший від її мальовничого іранського міста Шираз. Затолочена на дно душі грудочка рідної землі починає родити чудодійне евшан-зілля, яке зростає в серці кожної людини. Батьківщина, попри всі шукання митця, стала для нього обраною “дамою серця”, яка вродою схожа на холодну красуню Шагане, проте завжди лишається люблячою і вірною. Поет чудово змалював двобій суперечливих почуттів – особистого і громадського.

По суті, подібний мотив (лише на французький лад) віднаходимо й у творі “Фокстрот” В. Симоненка, з тією різницею, що ліричний герой говорить про це більш іронічно й завуальовано. Ось своєрідна стенограма невисловленої думки наратора під час веселого танцю: “Може, ти занадто жвава / Й трішечки лукава. / Не біда, мала Бабетто, / Що не кучерява. / Не біда, що під бровами / Усмішка й забава, / Жаль, Бабетто, що зі мною / Ти така лукава <...> Я тобі, чужа Бабетто, / Наступив на ногу? / Вибачаюсь, трохи п’яний. / Не дивися строго. / Я тобі, Бабетто, зичу / Доброї дороги / Й щастя повного, дзвінкого, / Як вино, хмільного” [17, 209-210].

Так образи коханих дівчат із чужих країв – Бабетти й Шагане – увійшли у плоть і кров художньої канви поезії В. Симоненка й С. Єсеніна. Хоча насправді це художні домисли. Про один із них дізнаємося з передмови А. Ткаченка до творів українського митця, зокрема про його жартівливе звернення до Бабетти (героїня актриси Бріжіт Бардо з фільму “Бабетта йде на війну”). “Виявляється, – пише дослідник, – того вечора святкували одруження Людмила Возна, що мала зачіску *à la Babetta*, й Віктор Онойко. Той самий “маєстро Вітя”, що згодом перший із кола черкаських журналістів письмово засвідчив побиття поета в міліції” [18, 13].

Один із провідних мотивів у творчості В. Симоненка і С. Єсеніна – звеличення жертвовної материнської любові. Наведемо лише два вірші з найбільш типологічними відповідностями. Наприклад, “Лист до матері” С. Єсеніна: “Ти жива іще, моя старенька? / Шлю тобі я ніжний свій привіт. / Хай завжди в твоє віконце, ненько, / Вечоровий сяє небозвід / Пишуть – ти, ховаючи тривогу, / Журишся за мною цілі дні... <...> Тож забудь ти про свою тривогу, / Не сумуй за мною цілі дні; / Не ходи так часто на дорогу / У старім, потертім шушуні” [6, т. 1, 204-205].

Цей хрестоматійний вірш має кільцеву композицію, себто майже цілковите повторення фрази на початку і в кінці тексту. Звідси – багатоаспектність омузичненої оповіді, де розподіл часу ускладнюється розумінням минулого, якому притаманна здатність повертатися, чекати свого завтрашнього дня. Риторичне запитання, з якого починається вірш, не потребує відповіді, бо вона стає зрозумілою в контексті.

Подібна емоційна тональність у материнському дивосвіті простежується і в поезії “На заробітки” В. Симоненка, де малий хлопчик воліє заспокоїти свою матір,

обнадіюючи в перспективі її нужденні трудодні: “Балалайка в хаті бренька, / Мати плаче крадькома. / – Ти не плач, не плач, старенька / І без сліз життя нема. / Не журись, моя хороша, / Ну послухай і не плач – / Зароблю я купу грошей / І вернусь назад – багач. / Балалайка рівно й чітко / Все один бряжчить мотив... / Так колись на заробітки / Мій дідусь малим ходив” [17, 118-119].

В. Симоненко з матір'ю

Естетично-смыслові виміри художнього бачення в поезії Симоненка і Єсеніна нерідко постають у вигляді метаморфози “людини/природи”, що здатна охопити ціннісні миттєвості буття, організувати внутрішній світ ліричного героя в єдиний “макрокосмос”. Приміром, вірш В. Симоненка: “Я чую у ночі осінній, / Я марю крізь синій сніг: / Вростає туге коріння / У землю глевку із ніг. / Стають мої руки віттям, / Верхів'ям чоло стає, / Розкрилося ніжним суцвіттям / Збентежене серце моє” [17, 237].

Відтак “образ дерева” інколи ставав символом смутку й самотності в любовному житті митця, як ось у поезії “Клен ти мій опалий, клен заледенілий!” С. Єсеніна: “Сам собі здавався я таким же кленом, / Тільки не опавшим, а цілком зеленим / І, згубив я скромність, одурілий в тріску / Як чужую жінку, обнімав берізку” [5, 163].

Художньо-естетичні зв'язки й типологічні відповідності у творчості В. Симоненка і С. Єсеніна варто розглядати і в контексті української культури. Адже в 1914 р. на честь 100-річчя від дня народження Т. Шевченка, святкування якого тоді було заборонене в Росії, С. Єсенін переклав російською мовою уривок із його поеми “Княжна” й відважився опублікувати у пресі. До речі, улюбленими кольорами Єсеніна були жовтий і блакитний. Поет із симпатією ставився до політичної діяльності І. Мазепи, а пушкінську характеристику історичного образу українського гетьмана вважав помилковою. У 1922 р. він відвідав Харків, а згодом переклав ще кілька Шевченкових віршів. Українською мовою С. Єсеніна перекладали Олена Пчілка, М. Бажан, Ю. Яновський та ін. З особливим трепетом до його творчості ставився і В. Сосюра. А В. Симоненко перекладав українською мовою поезії О. Блока.

Компаративістичний дискурс творчості В. Симоненка відкриває нові обрії бачення і щодо поезії В. Скотта. Цікаво, що славнозвісний шотландський письменник “був прямим нащадком Гуго Великого – сина Анни Ярославни, а значить пра-пра-правнуком самого Ярослава Мудрого” [див.: 9].

Чимало дослідників убачали секрет успіху митця в тому, що його творчість давала відповідь на актуальні питання. Зрештою, подібно до того й Нестор-літописець у “Повісті минулих літ” порушував питання про походження руської землі. Я. Дашкевич не даремно вважав, що Україна має культивувати власну первісну назву “Русь”, яку присвоїв собі північний сусід. Так і В. Симоненко, дошукуючись історичної правди, писав: “Коли була Європа в забутті / Та істина у вогнищах спалала, / Антична мудрість гордо оживала / В твоїм, о Русь, допитливим житті” [17, 142].

Волелюбні вектори подібності між українським і шотландським народами, що стосуються державотворення й незалежності, добре підмітила Леся Українка в поемі “Роберт Брюс, король шотландський”: “Не пригас і не пропав ніколи / Вільний дух в шотландському народі. / Стала вільна сторона шотландська / Навіть давнім ворогам в пригоді” [20, т. 2, 53].

Подібні експансії, криваві війни, перерозподіл окупованих територій та відродження націй стали основною темою творчості В. Скотта, у полі зору котрого постійно перебувала історія виникнення, становлення й розвитку Європи. Так, ліричний герой вірша “До місяця” говорить про небачений людський світ злоби, горя, зради й війн. Тому поет воліє покинути земну суєту суєт, пишучи у своєму “Прощанні”: “Завжди короні вірний був / Наш благородний рід / Та й нагороду він здобув / І владу довгих літ. / Багатство, влада, блиск вінця / Все промине, неначе сон / І тільки вірність – дар Творця – / Безсмертно б’ється в унісон” [див.: 19].

Ця вірність батьківщині була дана Богом і В. Симоненкові, котрий писав: “Україно! Яка в тебе мрія шалена! / Ти не кліпай очима на мрію чужу. / Притулися горбами й устами до мене, / Перетни в моїм серці криваву межу! / Ти здави моє серце своїми руками / І угледиш, що в ньому немає води. / Не сиди в пелюшках над чужими віками, / Але гордо крізь смерть до безсмертя іди!” [18, 62].

Чимало схожих лейтмотивів можна віднайти в поезії В. Симоненка і В. Скотта, утім є істотне застереження. Коли шотландського письменника, основоположника історичних романів, запитували, чому він уже не пише віршів, то отримували відповідь: “Бо з’явився Байрон!” Із цього приводу слід згадати поетичні рядки російського митця М. Лермонтова: “Ні, я не Байрон, інший я...”

Інший світогляд і сучасного уславленого поета Р. Чілачава, творчість якого розвивається в контексті двох культур – грузинської та української. “Без Грузії¹ – платан я без коріння, без України – ясен я без крони” [див.: 21], – так пише в одному зі своїх сонетів митець, якому волею долі судилося прислужитися обом народам, що досі виборюють свою незалежність. До речі, в інтерв’ю Р. Чілачава зізнається, що серед перших його перекладів були вірші В. Симоненка, якого він відкрив грузинському читачеві.

У вірші “Український сон” Р. Чілачава резюмує: “І синьо півники мені / Всміхалися за тином... / Був українцем я в тім сні, / Насправді ж – був грузином” [див.: 21]. Варто навести відомий факт: свого часу Н. Гамбарашвілі привіз Лесі Українці з далекої Грузії замовлений подарунок – кинджал “як емблему боротьби з ненависним ворогом”. Згодом поетеса захоплено скаже: “Коли б я не була українкою, я б хотіла бути грузинкою”.

Таке розуміння національної ідентичності відкриває широку перспективу в духовно-культурному обміні між етнічними спільнотами, а відтак у мистецькому світі інтелектуальних ідей, що закорінені в міцну традицію того чи того народу. У нашому випадку благодатним ґрунтом для компаративістичних досліджень став феномен творчості В. Симоненка.

Батьківщина, “Україно, ти моя молитва, Ти моя розпука вікова...” – викликала болісні й солодкі почування в поета, що народився у другий день Різдва Христового. Нехай ювілейний 2015 рік В. Симоненка стане добрим початком справдження всіх його сподівань і надій!

ЛІТЕРАТУРА

1. *Біблія* або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / Пер. з давньоєвр. й грец. І. Огієнка. – К., 2009. – 1151 с.
2. *Божко В.* Сергей Есенин в Харькове. – Харьков: Мачулин, 2008. – 191 с.
3. *Геккель Э.* Естественная история миротворения. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1873. – 599 с.
4. *Драч І.* Поезія Федеріко Гарсія Лорки // *Лорка Ф.-Г.* Лірика / Пер. з ісп. М. Лукаша. – К.: Дніпро, 1969. – С. 5-19.

¹ У самій Грузії офіційно країна називається “Сакартвело”, а грузини – “картвелами” (“са” означає союз, себто “Сакартвело” – це союз картвелів). Картлі (груз. ქართველი, англ. Kartli) – одна з основних історико-географічних областей Грузії, що була колыскою її державності. На території Картлі була розташована стародавня грузинська держава Іберія зі столицею в місті Мцхета. Картлійська мова лежить в основі грузинської мови. Назва “Грузія” – від імені її прокрителя святого Георгія.

5. *Єсенін С.* Любов хулігана: Поезії. – Тернопіль: Навч. книга Богдан, 2007. – 240 с.
6. *Єсенін С.* Собр. соч.: В 6 т. – М.: Худож. лит., 1977–1978.
7. *Кантор В.* Гамлет как христианский воин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/slovo/2008/60/ka8.html>
8. *Колісниченко З.* “Аби він прожив більше, то був би, як Шевченко” – Микола Сніжко про Василя Симоненка. Інтерв’ю, Ч. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Захарко.livejournal.com/79185.html>
9. *Левцицька Ж.* Вальтер Скотт – Мудрий: нащадок Ярослава [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vsiknygu.net.ua/review/442/>
10. *Лорка Ф.-Г.* Лірика / Пер. з ісп. М. Лукаша. – К.: Дніпро, 1969. – 320 с.
11. *Лорка Ф.-Г.* Самая печальная радость: Худож. публицистика. – М.: Прогресс, 1987. – 512 с.
12. *Лямин Е.* Замахнуться на Шекспира: тульские чиновники не пустили английского режиссера в Ясную Поляну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.1tv.ru/news/culture/219785>
13. *Пеленський Є.* Райнер Марія Рільке й Україна. – Мінден: Бистриця, 1948. – 63 с.
14. *По Е.* Ельдорадо: Поетичні твори. – Тернопіль: Навч. книга Богдан, 2004. – 304 с.
15. *Ратцингер Й.* (папа Бенедикт XVI) Іисус из Назарета. – СПб: Азбука-классика, 2009. – 416 с.
16. *Рільке Р.-М.* Темні плачі: Поетичні твори: У 2 т. – Тернопіль: Навч. книга Богдан, 2007. – Т. 1. – 496 с.
17. *Симоненко В.* Вибр. тв. – 2-ге вид. – К.: Смолоскип, 2012. – 852 с.
18. *Симоненко В.* Моя молитва. – Дрогобич: Коло, 2012. – 174 с.
19. *Скотт В.* Разные стихотворения (Собр. соч.: В 20 т. – М.-Л.: Худож. лит., 1965) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lib.ru/PRIKL/SKOTT/scott19_6.txt
20. *Українка Леся.* Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1975–1979.
21. *Чілачава Р.* Світло самотньої зірки: Вибрані поезії та переклади: У 2 кн. – К.: Укр. письменник, 2012. – 226 с., 227 с.
22. *Шекспір В.* Твори: У 6 т. – К.: Дніпро, 1984–1986.

Отримано 6 листопада 2014 р.

м. Львів

